

R. Várkonyi Ágnes:

A KÖRZŐ ÖRDÖGE vagy AZ ELVESZTETT ÖNAZONOSSÁG

A Sátán körzőjével – bevallom – elfogult vagyok. Egyrészt: szeretem a körzöt. A történész állandó viszonyban van vele. A középkor évszázadain át végig ez a hibátlanság a tökéletesség, arányosság, egység, az időtálló építkezés szimbóluma. A 13. sz-i francia Bible moralisée miniatúráján a Teremtő hatalmas fa világkörzővel méri ki a földet. A 16-17. században pedig a pontos helymeghatározás műszere. Másrészt – és főleg – azért vagyok elfogult, mert úgy látom, Lipp Tamás könyve igazolja azokat a 19. sz-i történészeket, akik a polgári Magyarország történeti helyzetét, nemzeti tudatát a kor tudományos színvonalán, pontosan határozták volna meg, de kiszorították, elnémították őket, a körző illetéktelenek kezébe került, egy anakronisztikus múltkép érdekében.

Változatok az önazonosság elvesztésére – így is megfogalmazhatók Lipp Tamás esszéi. Nem lesz az, ami lehetne a nagytehetségű festő, a Közép-Európa sajátos viszonyait világosan látó politikus és nem éri el célját az ügyvéd-író.

Munkácsy 26 évesen elnyerte Párizsban a Salon aranyérmét, keze alól kikerültek olyan képek is, mint Paál László portréja és a Poros út. Mégsem vált belőle a festészet látásmódját átalakító korszakalkotó művész. Mocsáry Lajos tudta, hogy nem fordulhat egymás ellenébe polgárosulás és nemzeti gondolat, s a magyarral egyenrangú felet kíván látni a nemzetiségekben, de megkapja a "hazaáruló" címkét és kiszorul saját pártjából is. Eötvös Károly pedig, bár az antiszemita hisztéria európai fellángolása idején igazának biztos tudatával hazájának nemzetközi elismerést szerzett, "a nagy per egykori hőse magányosan és elfelejtve halt meg." /192. /

Mégis a hét esszé együtt, könyvvé szerkesztve ennél jóval többet mond. Valójában nem is a nagyra hívatott művész, a cselekvési lehetőségétől megfosztott politikus és nem is a phyrruszi győzelmet arató védőügyvéd, hanem az ország veszti el önazonosságát. A személyes tragédiák csak előrejelzik a jövő század botrányait. Már lehet tudni, hogy bekövetkezik, ami még nem történt meg. A három megtört életpálya, miként Munkácsy másfélszeres életnagyságú festményei „egy adott pillanatban összegyűjtötték és láthatóvá tették a magyar társadalom lappangó feszültségeit.” /219./

„A kornak és ízlésnek, amely Munkácsyt formálta, mi is leszármazottai vagyunk, s Munkácsy ismeretével talán némi önismeretre tehetünk szert” – állapította meg – a Munkácsy kérdés körül zajló évszázados tusakodás történetében Fülep Lajos és Genthon István maradandó értékű véleménye után – Perneczky

Géza 1970-ben a vizsgálatok kívánatos irányát. Most Lipp Tamás arra keresett választ, hogy miért történhetett, ami megtörtént. Miért nem ismerhette fel a csaknem egy évtized óta Franciaországban élő festő a párizsi parvenü nagypolgárság elismerésében az akademizmus avult ismétlését? Miért vélhette, hogy a kivívott siker helyettesítheti az alkotás szuverén erejét. S a szuperprodukciók szolgálatába sodródva megsértheti a művészet ökonómiáját, átlépheti törvényeit? A tájékozatlan és önértéktudatra éhes magyar társadalom pedig gyanútlanul bízva a sajtóban, úgy vélhette, a nemzeti művészet aratott világsikert, mert a Krisztus Pilátus előtt a philadelphiai milliomosban talált vevőre és a Wanemarker nagyáruház kápolnájában nyert elhelyezést. Mindezt egy történetinek álcázott magyarságkép ígértében. Jellemző a kettős torzításra például a Mestert ünneplő bankett és korabeli interpretációja. A cigányzene, a Csak egy kislány az "népdal", a festő fűtötte "őseredeti zeneművészet" – értesülhetett róla az újságolvasó közönség. Említést érdemel, mert lényegbevágó: Szalay László a reformkorban a hasonló magyarkodást "sivár üzelmeknek" érezte és – mint írta – "veszendőben tudtam a hazát, mely gyermeki álmokat hüvelyez, annyi felserdült nép szomszédságában."

"Sujtásos nemzet", Kölcsey kifejezése, mint cím telitalálat a Munkácsy Honfoglalása kapcsán az 1880-as évek nemzetiségi viszályait elemző fejezet élén. Eötvös és Mocsáry szakszerűen kidolgozott európai szellemiségű nemzetiségi törvénye szélsőséges viták keresztüztüzebe kerül. Hiszen nemcsak arról van szó, hogy – amint a szerző írja – "a kiegyezés közjogi ellentmondásait – Mocsáry éppen olyan jól látta ezt, mint később Bibó – a konstrukción belül nem lehetett feloldani." Hanem az is nyilvánvaló lesz, hogy az ellentmondásokat egy anakronisztikus nemzettudattal vélik megoldhatónak. Amit a polgárosuló magyar társadalom, a nemzet számára egy, a történelmet kisajátító elit csoport mint hivatalos eszmét fogalmaz meg, kínál, népszerűsít, sőt erőteljes propagandát fejt ki érdekében. Jellemzői közismertek. Írók és történészek ismételten megvilágították talmi értékeit: kosztümös külsőségek, kiürült függetlenségi eszme, fekete-fehér sémákkal helyettesített, elszigetelt történelem, ahol Európát vagy kizárólag a Habsburg kormányzat jelentette, vagy kizárólag az ősmagyar lovas képviselte a Duna tájon, dac, dolyf, fölény, teatralitás, a múlt nagy neveinek kisajátítása, sovinizmus, fényes sarkantyús csizma, sokszor alpári hang, gyakran demagógia, s visszaélés az emberek őszinte nemzeti érzelmeivel és még sorolhatnám tovább.

Annál fontosabb, hogy ennek az anakronisztikus nemzettudatnak két eddig kevésbé ismert, vagy tán számon sem tartott vonását is kiemeli a Sátán körzöje: az

egyik, hogy csak ellenségek ellenében tudja önmagát megfogalmazni, a másik jellemzője, hogy igényli a "túlhajsolt önigazolást. "

Mocsáry a szeretetet hangsúlyozta. S felvázolta az "úttévesztés" veszélyét, ami az önkritikus Szekfü tollán válik majd jókora megkésettéssel katartikus élménnyé a Valahol utat tévesztettünk könyvében. Most. az 1880-as években változatlanul időszerű, amit Mocsáry még 1855-ben megfogalmazott: "benn vagyunk az átmeneti processzusban, kínos vajúdasban szenvedünk... Nekünk egészen polgáriasodott európaias nemzetté kell válnunk, félig Ázsia félig Európa nem maradhatunk." Annak idején feltártuk, hogy hány történész méltányolta és támasztotta alá történelmi érvekkel Mocsáry programját, mert „beteges társadalmunknak önámítás és üres vigasztalás helyett "gyógyszert ajánl /Salamon Ferenc /, vagy mert „még mindig a legnagyobb baj itt a *sujtásosság iránti előszeretet.*" /Pesty Frigyes./

Van a könyvnek egy különösen szívszorító megállapítása. Felvázolva az Európában Németországtól Oroszországig ekkoriban végigszántó, Ausztriában is szerveződő antiszemita hullámot, a kormányok kísérleteit a túlkapások megfékezésére, elemezve a "bűnös nép" fogalmának megszületését, az evangéliumokat, Jézus elítélésének történetét, idézve Nyíri Tamást a "teológiai antiszemitizmus" érthetetlen "förtelmes hangjáról", ezen a tágas koordinátán vizsgálja meg hazai tüneteit. Leírva Istóczy parlamenti kísérletét és kudarcát, a tisztaeszlári pert, Eötvös Károly szerepét, leszögezi "akkor még a társadalom immunrendszere is egészségesen működött. "

Talán közelebb jutunk "a társadalom immunrendszere" fogalmának megértéséhez, ha megnézzük, hogy a régi évszázadokban milyen értékrend tartotta itt össze a társadalmat. Több oldalnyi felsorolás helyett csupán néhány példa. Bethlen Gábor 1623-ban az Erdélybe települő zsidók kiváltságlevelébe belefoglalta: "Hogy bántalom ne érje őket, megengedtetik nekik keresztény ruhában járni, minden megszégyenítő jelvény használata és felvétele nélkül." Apafi Mihály fejedelem több protekcionális levelet adott ki, szabad kereskedést biztosított számukra, védelmébe vette őket, olyan időkben, amikor a kozákok hajtóvadászatot rendeztek ellenük és a másik oldalon Bécsben pogromok vannak Kollonics az 1670-19680-as években programjába veszi, hogy a zsidókat kiűzzék Magyarországról,"fokról fokra ki kell irtani őket " (nach und nach ausgerottet) – javasolja, s többek között kijelenti egy zsidó kereskedő büntetésének mérséklését elutasítva: "nem szokásom semmit a zsidók kedvére tenni, mert a zsidók azok zsidók, amely elnevezés az összes semmirekellők gyülekezetét foglalja magában" – amint azt az osztrák szerzők, Haurer és Theodor Mayer, nálunk pedig Benczédi László fontos, de úgy tűnik, elfelejtett tanulmányaikban kifejtették. Végül hadd

idézzem Bél Mátyást, aki a 18. század első felében faluról falura és városról városra végigvizsgálta az országot és többek között rögzítette a különböző vallású, nyelvű és etnikumú lakosság együttélési képességét. Garmadával idézhetnénk hasonlót, amit Nagyszombatról ír: "a város polgárai nem egy nemzethez tartoznak, magyarok, németek, szlovákok körülbelül azonos arányban vannak.... szokásaik eltérnek, de megtartják szokásaikat a magyarok, nem teszik le a magukét a németek és a szlovákok sem... a város tolerálta a zsidókat." S ha tudjuk, hogy Pozsonyról megállapítja, lakói békében élnek egymással, ha nem izgatják őket egymás ellen s a "vármegye lakói magyarok, németek és szlovákok különös gondot viselnek arra is, hogy egymás iránt ellenszenvet ne keltsenek", a történelem elvesztésének tragédiáját érzem, hogy ezt elfelejtettük, s az időtlen romantika ünnepelelt historikusa, Thaly Kálmán, aki Mocsáryval, Eötvös Károllyal egyaránt vitázott és a névmagyarosítási mozgalommal azért volt elégedetlen, mert szerinte az valójában "visszamagyarosítás" és javasolta, hogy így nevezzék, kijelentette: "Ha Pozsonyban sovíniszták nem volnának, telepíteni kellene őket."

Könnyen számbavehetnők egyszer már végre, hogy Magyarország lakossága milyen immunrendszert, milyen értékkategóriákat hozott magával az újkorba. A toleráns valláspolitikai, a tudás, a műveltség becsülete, a pénzügyi fegyelem, a kereskedés, szorgalom, takarékoság kívánalma, az együttérzés, a befogadás, a tanulékonyosság, a konfliktuskezelő képesség, a nemzetközi kapcsolatrendszer, a közvélemény, a falvak törvényhozó képessége stb. a kiegyezés korának gazdagodó Magyarországon nagy érték lehetne, tőke a polgári értékkategóriákból építkező korszerű nemzettudat számára. Szolid realizmus jellemezte tehát azokat a történetírókat, akik mindezt föltárták és sokféle változatban ismételték Horváth Mihály történetírói programját: "a múlt csak akkor lehet a nemzet kincse, ha az emberiség álláspontjáról ismerjük meg."

A társadalom talán még hordozta magával múltjának értékeit, de az anakronisztikus nemzettudat értékrendje a közvélemény szintjén kezdett rögzülni. Az új történelem fogyasztó tömeg, a városokba áramló vidék, a polgárok és a kispolgárok, az újságolvasók és a pártpolitikai beszédek többbezes hallgatói, nem kerülhettek saját múltjukkal hiteles történelmi értéket teremtő viszonyba. De igényelték, hogy részesei legyenek országuk történelmének, áthatva nemzeti érzésekkel, őrizve mint személyes élményt 1848-at és egyénileg megélt hatalmas áldozatait, rettegve a kirekesztéstől, igényelve a gyors felzárkózást többnyire elfogadták az anakronisztikus nemzettudat attribútumait.

Találónan állapította meg Lipp Tamás: "Német ajkú magyar sovinszták és zsidó származású nemzeti antiszemiták? A kör bezárult..."

Wilhelm Blaeu 17. századi metszetén látható a tengeri térképészeti iskola, ahol különös gonddal tanítják a körzöt, mert ha tudatlanok, ha felelőtlenül használják, kifog rajtuk a körző ördöge, helyzetüket hibásan határozzák meg az óceánokon, nem jutnak előbbre, hibás körökben forognak és nem érnek célba soha.

(R. Várkonyi Ágnes: A körző ördöge vagy az elvesztett önazonosság = Élet és Irodalom, 1993/30. 10. p.)